

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 15, No 2 (2008)

The emergence of protowords: empirical evidence on the gradual convergence of parameters of wordiness

Alexandra Karousou, Demetra Katis, Chrysoula Stambouliadou

doi: [10.12681/psy_hps.23833](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23833)

Copyright © 2008, Alexandra Karousou, Demetra Katis, Chrysoula Stambouliadou

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Karousou, A., Katis, D., & Stambouliadou, C. (2008). The emergence of protowords: empirical evidence on the gradual convergence of parameters of wordiness. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 15(2), 119–138. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23833

Η ανάπτυξη των πρωτολέξεων: εμπειρικά δεδομένα για τη σταδιακή σύγκλιση παραμέτρων της λέξης*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΟΥΣΟΥ¹

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΤΗ²

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΣΤΑΜΠΟΥΛΙΑΔΟΥ³

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη του τρόπου με τον οποίο αναδύονται τα πρώτα ψήγματα λέξεων στο τέλος της βρεφικής ηλικίας προσκρούει σε μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα. Επειδή τα ψήγματα αυτά είναι σποραδικά, ασαφή, εν μέρει με ακαθόριστο νόημα και ιδιοσυγκρασιακή μορφή, δύσκολα καταγράφονται και ακόμη περισσότερο περιγράφονται με θεωρητικά εργαλεία κατάλληλα για τις λέξεις των ενηλίκων. Εάν μάλιστα, όπως διατείνονται ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις, οι αναπτυξιακές αλλαγές είναι μακρόχρονες, βαθμιαίες και πολυδιάστατες, εγείρεται το ερώτημα ποιες ακριβώς ιδιότητες καθιστούν ένα εκφωνήμα λεκτικό, πώς διαπλέκονται και γενικότερα πώς κατακτώνται όλο και μεγαλύτερες διαβαθμίσεις «λεκτικότητας» (wordiness). Η παρούσα έρευνα συμβάλλει στη συζήτηση μέσα από μικρογενετική ανάλυση των εκφωνημάτων δύο παιδιών που βιντεοσκοπήθηκαν ανά εβδομάδα μεταξύ 8 και 24 μηνών. Συνολικά 14.357 εκφωνήματα κωδικοποιήθηκαν ως προς τρεις παραμέτρους της λέξης: το φωνοπροσωδιακό σχήμα, τη συνάφεια με την κατάσταση χρήσης τους και τη συμβατικότητα. Η ανάπτυξη αναδείχθηκε κατά βάση ίδια και στα δύο παιδιά, παρά κάποιες ενδιαφέρουσες ατομικές αποκλίσεις. Εκφωνήματα με και χωρίς τις παραπάνω ιδιότητες της λέξης συνυπάρχουν πάντα, αν και τα πρώτα αυξάνονται εντυπωσιακά με το χρόνο. Το φωνοπροσωδιακό σχήμα της λέξης έχει ήδη εμφανιστεί στους 8 μήνες, ακολουθεί η συνάφεια χρήσης των εκφωνημάτων στους 9 μήνες, σχεδόν αμέσως η σύγκλιση των δύο αυτών παραμέτρων και πολύ σύντομα η συμβατικότητα, αν και η τελευταία καθυστερεί αρκετά. Τα δεδομένα φαίνεται να υποστηρίζουν θεωρίες που μιλούν για βαθμιαία και πολυδιάστατη μετάβαση από τα προλεκτικά στα λεκτικά εκφωνήματα.

Λέξεις κλειδιά: Γλωσσική ανάπτυξη, Ανάπτυξη λέξεων, Πρωτολέξεις.

* Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση – το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους – ΕΠΕΑΕΚ II (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Υπόεργο 70/3/7918).

1. Διεύθυνση: Ειδική Επισητήμων, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Ναυαρίνου 13α, Αθήνα, 10680. Τηλ.: 210 9421374, e-mail: alexkarousou@gmail.com
2. Διεύθυνση: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Ναυαρίνου 13α, Αθήνα, 10680. Τηλ.: 210-3688404, e-mail: dimkati@ecd.uoa.gr
3. Διεύθυνση: Εκπαιδευτικός, Μπενάκειο Παιδικό Ίδρυμα Κηφισιάς, Λ. Κηφισιάς 321, Κηφισιά, 145 61. Τηλ.: 6937270577/ 2102464935, e-mail: chrisastab@yahoo.gr

1. Εισαγωγή

Η ανάπτυξη των λέξεων στα παιδιά, ειδικότερα πριν από το τέλος του δεύτερου χρόνου της ζωής, έχει απασχολήσει ένα εκτενές πλέον σώμα θεωρητικών και εμπειρικών εργασιών. Επειδή είναι πρακτικά αδύνατη μια εξαντλητική παρουσίασή τους, παραπέμπουμε σε συνόψεις τους (π.χ. Barrett, 1995. Bloom, 1993. Ingram, 1989. Ninio & Snow, 1996. Woodward & Markman, 1998) και σε σχετικούς συλλογικούς τόμους (Barrett, 1985. Gleitman & Landau, 1994. Golinkoff & Hirsch-Pasek, 2000. Hall & Waxman, 2004. Kuczaj & Barrett, 1986. Smith & Locke, 1988). Συμπεριλαμβάνονται σε αυτό το έργο διαχρονικές και συγχρονικές έρευνες με βάση ημερολόγια, ηχογραφήσεις και βιντεοσκοπήσεις (π.χ. Bates, 1979. Bloom, 1973, 1993. Camaioni et al., 2003. Dromi, 1987. Halliday, 1975. McShane, 1980. Painter, 1984. Oldenburg-Torr, 1997), αναφορές γονέων για το λεξιλόγιο των παιδιών (π.χ. Benedict, 1979. Fenson et al., 1994), πειραματικές έρευνες κατανόησης και χρήσης λέξεων (π.χ. Hollich, Golinkoff & Hirsch-Pasek, 2000), υπολογιστικές προσομοιώσεις τους (π.χ. Regier et al., 2001), όπως και θεωρητικές πραγματείες (π.χ. Nelson, 1985. P. Bloom, 2000). Σε μια πρώτη φάση, που ο Halliday (1975) αποκαλεί χαρακτηριστικά πρωτογλώσσα, το παιδί κοπιάζει, κατά κοινή αποδοχή, να κατανοήσει τι είναι λέξεις και να τις χρησιμοποιήσει. Για τα περισσότερα παιδιά η περίοδος αυτή αρχίζει προς το τέλος του πρώτου έτους και λήγει στα μέσα του δεύτερου με μια σημαντική αύξηση του λεξιλογίου. Η αύξηση αυτή, γνωστή ως «άνθηση» (spurt) (π.χ. Goldfield & Reznik, 1990), ακολουθείται από τους πρώτους συνδυασμούς λέξεων. Διαφωνίες εκφράζονται ωστόσο σχετικά με το πώς ακριβώς συντελείται η μετάβαση από την προλεκτική περίοδο στην πρωτογλώσσα και αργότερα στην «άνθηση» του λεξιλογίου.

Οι θεωρητικές αντιπαράθεσεις περιστρέφονται ειδικότερα γύρω από το εάν οι αλλαγές είναι απότομες ή συνεχείς, μονοδιάστατες ή πολυδιάστατες και κατ' επέκταση εάν εξηγούνται από έναν μόνο ή ποικίλους παράγοντες. Προ-

κλήθηκαν γιατί στη μελέτη της γλωσσικής ανάπτυξης ηγεμόνουσε για μεγάλη περίοδο το γενετικό ρεύμα (βλ. Pinker, 1994 για σκιαγράφησή του). Επηρεασμένο από τη φορμαλιστική γλωσσολογία, εξίσωσε επί της ουσίας τη γλώσσα με την αφηρημένη δομή της σύνταξης και απέδωσε την ανάπτυξη της τελευταίας σε έμφυτη γνώση για το βασικό σκελετό της. Η ενεργοποίηση αυτής της γνώσης θεωρήθηκε ότι πυροδοτεί εξελίξεις απότομες, ριζικές και αυτόνομες από άλλες όψεις της ψυχολογικής ανάπτυξης. Αρκετά αργότερα, η λογική αυτή επεκτάθηκε και στις λέξεις. Προτάθηκε ειδικότερα ότι η «άνθηση» του λεξιλογίου επέρχεται όταν ενεργοποιούνται έμφυτες «αρχές» ή «περιορισμοί» για το πώς σχετίζονται φωνητικές μορφές με νόημα (βλ. Markman, 1987 αρχικά και περισσότερο αναπτυξιακές προσεγγίσεις αργότερα όπως Hollich, Golinkoff & Hirsch-Pasek, 2000). Αντίπαλες προσεγγίσεις αντλούν από παραδοσιακές ψυχολογικές θεωρίες της ανάπτυξης (Bruner, 1983. Piaget, 1962. Vygotski, 1962. Werner & Kaplan, 1963) και πρόσφατες διεπιστημονικές προσεγγίσεις της, όπως αυτή της ανάδυσης (MacWhinney, 1999). Απορρίπτουν την ιδέα έμφυτης αφηρημένης γνώσης τόσο για τη γραμματική όσο και για τις λέξεις, υποστηρίζοντας αντιθέτως τη βαθμιαία οικοδόμησή τους μέσα από τη σύγκλιση ποικίλων προαπαιτούμενων (π.χ. Karmiloff & Karmiloff-Smith, 2001. Tomasello, 2003).

Αν και το γενετικό ρεύμα δεν αναφέρθηκε ποτέ άμεσα στην πρωτογλώσσα, κατέστησε εντούτοις δημοφιλή για ένα διάστημα μια παλιότερη θεωρητική υπόθεση που επικαλούνταν ριζική ασυνέχεια και κατά τη μετάβαση σε αυτήν. Πρόκειται ειδικότερα για τη θέση του Jakobson (1941) ότι το βάβισμα – δηλαδή η άρθρωση συλλαβών στο δεύτερο εξάμηνο της ζωής – διαφέρει πολύ από τις πρώτες λέξεις, ενώ μεσολαβεί ανάμεσά τους και μια περίοδος σιωπής. Ωστόσο, οι σύγχρονες έρευνες υποδεικνύουν σημαντικές ομοιότητες στη μορφή του βαβίσματος και των πρώτων λέξεων (π.χ. Menn, 1978. Vihman et al., 1985), όπως και ομοιότητες νοήματος ανάμεσα στην προλεκτική επικοινωνία – είτε με φωνητι-

κά μέσα είτε με χειρονομίες — και στην πρώτη λεκτική (π.χ. Bates, 1979. Bruner, 1983. Nelson, 1985). Γενικότερα, όχι μόνο δεν καταγράφεται χάσμα ανάμεσα στα προλεκτικά και λεκτικά εκφωνήματα⁴, αλλά παρατηρείται συνυπαρξή τους, όπως και σταδιακή μετατροπή των πρώτων στα δεύτερα (βλ. π.χ. Locke, 1993. Oller, 2000. Vihman, 1996 για συνόψεις των ευρημάτων). Στο πνεύμα αυτό αμφισβητείται σήμερα και η ριζική ασυνέχεια κατά τη μετάβαση από την πρωτογλώσσα στην «άνθηση» του λεξιλογίου, ειδικότερα η υπόθεση ότι προκαλείται από μια «ξαφνική συναίσθηση της συμβολικής αναφοράς» (π.χ. Kamhi, 1986. McShane, 1980). Η συμβολική αναφορά θεωρείται, κατά κοινή αποδοχή, ότι αρχίζει όταν το παιδί δεν χρησιμοποιεί πλέον τις λέξεις μόνο ως δείκτες συγκεκριμένων φαινομένων, αλλά ως αφηρημένες κατηγοριοποιήσεις της εμπειρίας μέσω εννοιών που διαπλέκονται με άλλες έννοιες σε ένα σύστημα. Τα δεδομένα όλο και περισσότερων ερευνών υποστηρίζουν αντιθέτως σταδιακή μετάβαση από τη δεικτική χρήση των λέξεων στη συμβολική (π.χ. Bates, 1979. Bloom, 1993. Hollich, Gollinkof & Hirsch-Pasek, 2000).

Γενικότερα, οι λέξεις εκλαμβάνονται όλο και συχνότερα ως πολυδιάστατα φαινόμενα, με αποτέλεσμα τόσο η πρώτη εμφάνισή τους όσο και η μετέπειτα εξέλιξή τους να αποδίδονται στη σύγκλιση ποικίλων προσπειτούμενων, ακόμη και από όσους εξήγησαν αρχικά την ανάπτυξή τους μετά την πρωτογλώσσα με βάση τη λογική των έμφυτων περιορισμών (βλ. κατ' εξοχήν Woodward & Markman, 1998). Περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων σε αυτά τα προσπειτούμενα η επικοινωνιακή πρόθεση, η εστίαση της προσοχής του συνομιλητή σε κάτι, η εκούσια μίμηση, η ωρίμανση της άρθρωσης, η χρήση συμβόλων, η ανάπτυξη των εννοιών, η φωνητική αντίληψη και η κατανόηση λέξεων (βλ. π.χ. Boysson-Bardies, 1999. Jusczyk, 1997. Lindblom & Zetterström, 1986. Locke, 1993.

Oller, 2000). Επίσης, η ανάπτυξη των λέξεων εμφανίζεται ως φαινόμενο που διαπλέκεται στενά με άλλες γλωσσικές και ψυχολογικές εξελίξεις, όπως η εμφάνιση της σύνταξης και η γνωστική ωρίμανση (π.χ. Bloom, 2000. Locke, 1993. Nelson, 1985).

Στη μελέτη πάντως των παραπάνω εξελίξεων, οι περισσότερες έρευνες έχουν εστιάσει σε μία μόνο παράμετρο της ανάπτυξης. Ελάχιστες έχουν ταυτόχρονα αναλύσει συστηματικά ποικίλες διαστάσεις της εξέλιξης των εκφωνημάτων, με βάση αντικειμενικές μεθόδους συλλογής δεδομένων (π.χ. βιντεοσκόπηση έναντι σημειώσεων ημερολογίου) (βλ. Hsu, Fogel & Cooper, 2000. Karousou, 2003). Τέτοιας ποιότητας έρευνες παραμένουν περιορισμένες, μάλλον γιατί προσκρούουν σε μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα. Σε μια τόσο οριακή φάση, οι «λέξεις» είναι δύσκολο ακόμη και να καταγραφούν με μεθόδους όπως η ηχογράφηση, γιατί είναι εξαιρετικά σποραδικές και ασταθείς. Γι' αυτό και έχουν θεωρηθεί χρήσιμα συμπληρώματα τα ημερολόγια και, πιο πρόσφατα, οι αναφορές των γονεων για το λεξιλόγιο των παιδιών τους. Πάνω απ' όλα, δεν είναι καν σαφές ποια εκφωνήματα μπορεί να θεωρηθούν «λέξεις». Τα κριτήρια είναι συνήθως διαισθητικά (π.χ. Bloom, 1993) και όταν λιγες φορές αποσαφηνίζονται, ομολογείται το αδύνατο της εφαρμογής τους σε οριακές περιπτώσεις. Διαφέρουν άλλωστε μεταξύ τους: ενδεικτικά, ο Halliday (1975) συμπεριλαμβάνει στα πρώτα ψήγματα λέξεων εκφωνήματα μη συμβατικά και μη επικοινωνιακά, ενώ η Ninio (1993a) τα αποκλείει. Ακόμη πάντως και τα λιγότερο οριακά εκφωνήματα πιο προχωρημένων φάσεων δεν πληρούν όλες τις παραμέτρους της λέξης στη γλώσσα των ενηλίκων. Ενδεικτικά, αρκετοί διατείνονται ότι η έννοια της λέξης είναι συνυφασμένη με την πρόταση και συνεπώς τη συντακτική μορφοποίηση του νοήματος (π.χ. Bloom, 1993. Werner

4. Αν και στην ψυχολογική βιβλιογραφία κυριαρχεί ο όρος «φωνοποίηση» (vocalization) για τη βρεφική ηλικία, θεωρούμε πιο κατάλληλο το γλωσσολογικό όρο «εκφώνημα», γιατί είναι αποτέλεσμα εκτενούς θεωρητικής προβληματικής για τα φαινόμενα αυτά και μπορεί να καλύψει τόσο την προλεκτική όσο και τη λεκτική περίοδο.

& Kaplan, 1963). Επειδή τα παιδιά σχηματίζουν προτάσεις μετά τους 18 μήνες συνήθως, απορρίπτεται ο όρος «λέξη» νωρίτερα και αντιπροτείνονται όροι όπως «πρωτολέξεις» (Halliday, 1975).

Ο θεωρητικός ορισμός της λέξης παραμένει πάντως δυσπρόσιτο ζήτημα. Γι' αυτό οι Akhtar και Tomasello (2000) συστήνουν στους ψυχολογιστές να μην περιμένουν απαντήσεις από τη φιλοσοφία και τη γλωσσολογία, αλλά να εργάζονται με διαφορετικούς πρακτικούς ορισμούς ανάλογα με το στόχο τους. Ακόμη όμως και όταν παρατηρείται συναίνεση ως προς το ποιες είναι οι ιδιότητες της λέξης, με κατ' εξοχήν παράδειγμα τη συμβατική σύζευξη μορφής και νοήματος, η εμπειρική ανάδειξη τους ειδικά σε πρώιμη αναπτυξιακή φάση δεν είναι εύκολο εγχείρημα. Η μοναδική συστηματική απόπειρα να διαχωριστούν με χειροπιαστά κριτήρια τα λεκτικά από τα μη λεκτικά εκφωνήματα είναι αυτή των Vihman και McCune (1994). Περιορίζονται ωστόσο σε δύο κυρίως παραμέτρους της λέξης, τη συναφή με την περίσταση χρήση και την ομοιότητα του φωνητικού σχήματος με το πρότυπο των ενηλίκων. Καταλήγουν δε ότι μπορούμε να μιλήσουμε μόνο για διαβαθμίσεις «λεκτικότητας» (wordiness) (βλ. επίσης Bates, 1979. Menn, 1978).

Στο πλαίσιο αυτό, εγείρεται το ερώτημα ποιες μπορεί να είναι οι αναπτυξιακές διαβαθμίσεις των πρώτων λέξεων. Πιο αναλυτικά, ποιες μπορεί να είναι οι κρίσιμες παράμετροι λεκτικότητας, τότε και πώς ακριβώς πρωτοεμφανίζονται, εξελίσσονται στη συνέχεια και συγκλίνουν; Οι Vihman και McCune (1994) δεν παρέχουν μια απάντηση, γιατί στόχευσαν κυρίως στο να αναδείξουν παραμέτρους λεκτικότητας και να τις ορίσουν εμπειρικά. Εστιάζουν άλλωστε στις ηλικίες 15-18 μηνών, όταν έχουν αναδυθεί συνήθως τα πρώτα ίχνη λέξεων (π.χ. Dromi, 1987. Halliday, 1975). Γενικότερα, οι έρευνες ενδιαφέρονται περισσότερο για μεταγενέστερα επιτεύγματα, πάνω απ' όλα για τη συμβολική αναφορά, η οποία αναμένεται γύρω στους 18 μήνες (π.χ. Camaioni et al., 2003. Nazzi & Bertoncini, 2003). Μπορούμε ωστόσο να αντλήσουμε από το εκτενές σώμα μελετών υποδείξεις σχετικά με το ποιες παράμε-

τροι της λέξης αναδύονται νωρίτερα, μεταξύ άλλων η συλλαβική δομή και η συμβατικότητα. Με την έρευνα αυτή στοχεύουμε να συμβάλουμε στην ανάδειξη παραμέτρων που συγκλίνουν σταδιακά για να εμφανιστούν πρωτολέξεις μέσα από μια μικρογενετική έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, θα αναζητηθούν ιδιότητες των εκφωνημάτων που τα καθιστούν, μερικώς έστω, λεκτικά και θα καταγραφεί η αναπτυξιακή τους τροχιά, όπως και οι συγκλίσεις τους. Βασική μας θεωρητική υπόθεση είναι ότι η μετάβαση προς τις λέξεις είναι βαθμιαία και αφορά περισσότερες από μία διαστάσεις των εκφωνημάτων. Στη λογική αυτή, αναμένεται ότι προλεκτικά και λεκτικά εκφωνήματα θα συνυπάρχουν και επιπλέον θα μοιάζουν άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο.

2. Μέθοδος

Η συλλογή των δεδομένων

Τα δεδομένα προέρχονται από την παρατήρηση δύο παιδιών μέσης κοινωνικής προέλευσης χωρίς επιπλοκές γέννησης και υγείας: ένα δευτερότοκο κορίτσι, την Αθηνά, και ένα πρωτότοκο, τη Στέλλα. Βιντεοσκοπήθηκαν με ψηφιακή κάμερα (Sony, DCR-HC96E) για μισή ώρα ανά εβδομάδα, από τους 8 έως τους 24 μήνες στο σπίτι τους, σε συνθήκες ελεύθερου παιχνιδιού και σε αλληλεπίδραση με τις οικογενειές τους και μια ερευνήτρια.

Η μέθοδος αυτή διέπεται, όπως όλες, από πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Η καταγραφή όλων των εκφωνημάτων, ειδικά των λεκτικών που σπανίζουν αρχικά, είναι πρακτικά αδύνατη. Συνεπώς, έχει μεγάλη σημασία για έρευνες σε τόσο μικρές ηλικίες τα δεδομένα να είναι όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικά. Προτιμήθηκε συνεπώς συλλογή τους ανά εβδομάδα, δηλαδή σαφώς συχνότερα από αυτή ανά μήνα που ακολουθούν οι περισσότερες έρευνες, εξαιτίας του χρονοβόρου της ανάλυσης των δεδομένων και της μεγάλης δέσμευσης που απαιτείται για συμμετοχή εκ μέρους των οικογενειών (π.χ. Bloom, 1993). Επίσης, καταβλήθηκε προσπάθεια η αλ-

ληλεπίδραση των παιδιών με τα άτομα στο περιβάλλον τους να είναι όσο το δυνατόν πιο αυθόρμητη. Δεν αποκλείεται, βέβαια, η παρουσία μιας ερευνητριάς να αποθάρρυνε εκφωνήματα που απευθύνονται μόνο σε απολύτως οικεία πρόσωπα (βλ. Halliday, 2004 για σχετικές προειδοποιήσεις) ή η ανάγκη εκμαίευσης εκφωνημάτων να πριμοδότησε όσα ονομάζουν αντικείμενα. Πρόκειται ωστόσο για πιο φυσική επικοινωνία από αυτή σε συνθήκες εργαστηρίου οι οποίες συνηθίζονται σε ορισμένες έρευνες (π.χ. Bloom, 1993).

Επιπλέον, η έρευνα καλύπτει ένα πιο εκτενές ηλικιακό φάσμα από ό,τι οι περισσότερες διαχρονικές έρευνες (βλ. επισήμανση των Camaioni et al., 2003 ότι απουσιάζουν έρευνες που καλύπτουν πλήρως το δεύτερο έτος της ζωής). Η παρατήρηση αρχίζει νωρίς, στους 8 μήνες, όταν τα παιδιά βαβίζουν μόνο (π.χ. Vihman, 1996), ενώ δεν έχουν ακόμη εμπλακεί στην αποκαλούμενη τριαδική επικοινωνία, δηλαδή σε συνδιαλλαγή με τους άλλους για ένα φαινόμενο, έστω μέσω χειρονομιών (π.χ. Trevarthen & Hubley, 1978). Τέλος, ευνόητο είναι ότι η μελέτη δύο παιδιών δεν επιτρέπει εύκολες γενικεύσεις των συμπερασμάτων, ειδικά σήμερα που υποδεικνύεται το εύρος των ατομικών – αλλά και κοινωνικών και διαγλωσσικών – διαφορών (Bates, Dale & Thal, 1995), μετά από μεγάλο διάστημα έμφασης σε οικουμενικά μόνο στοιχεία της γλωσσικής ανάπτυξης. Εντούτοις, οι μικρογενετικές μελέτες περίπτωσης συνηθίζονται στην αναπτυξιακή ψυχολογία, γιατί θεωρούνται ισχυρό εργαλείο για τη συστηματική μελέτη αναπτυξιακών αλλαγών εν τη γενέσει τους ειδικά νωρίς στη ζωή (βλ. Lee & Karmiloff-Smith, 2002 για σύνοψη των πλεονεκτημάτων τους).

Η ανάλυση των δεδομένων

Στόχος των αναλύσεων ήταν, όπως επισημάναμε, να αναζητηθούν λεκτικές ιδιότητες των εκφωνημάτων και να καταγραφούν συστηματικά το πότε αναδύονται, το πώς εξελίσσονται και το πώς τυχόν συγκλίνουν. Για να καταλήξουμε ωστόσο στο πρώτο ζητούμενο, δηλαδή λίγες βασικές πα-

ραμέτρους, βασιστήκαμε όχι μόνο στις υποδείξεις της προγενέστερης βιβλιογραφίας αλλά και σε προκαταρκτική ανάλυση των δεδομένων.

Για τις ανάγκες τόσο της προκαταρκτικής, όσο και της κυρίως έρευνας, οι μαγνητοσκοπήσεις μεταφέρθηκαν σε υπολογιστή και τα δεδομένα κατατμήθηκαν σε εκφωνήματα. Όπως σε προηγούμενες μελέτες, εκφωνήματα θεωρήθηκε ό,τι εκφέρεται μέσα σε έναν αναπνευστικό κύκλο, με βάση δηλαδή τις παύσεις που προκαλούνται από την εισπνοή και εκπνοή του αέρα (π.χ. D'Odorico & Franco, 1991. Koormans-Van Beinum & Van der Stelt, 1986). Αυτό το κριτήριο κατάτμησης χαρακτηρίζεται εξαιρετικά αξιόπιστο (Nathani & Oller, 2001). Δεν συμπεριλάβαμε στις αναλύσεις ήχους αμιγώς βιολογικούς (π.χ. βήχας), δυσφορίας (π.χ. κλάμα) και γέλιου, όπως και αυτούς κατά τους οποίους το παιδί είχε κάποιο αντικείμενο στο στόμα ή δεν ήταν επαρκώς ευκρινείς.

Στην προκαταρκτική έρευνα, δύο ανεξάρτητοι κριτές ξεχώρισαν με διαισθητικά μόνο κριτήρια τα εκφωνήματα σε λεκτικά και προλεκτικά, καθώς και σε αμφίβολα. Στην τελευταία περίπτωση, σημείωσαν τους λόγους για τους οποίους δυσκολεύτηκαν να λάβουν μια απόφαση. Στη συνέχεια, αναζητήσαμε άτυπα τα κοινά γνωρίσματα των εκφωνημάτων που χαρακτηρίστηκαν με 100% συμφωνία ως λεκτικά. Συζητήσαμε, επιπλέον, τη διαίσθηση των κριτών για τις δυσκολίες στις οποίες προσέκρουσαν. Μια πρώτη υπόθεση στην οποία καταλήξαμε ήταν ότι όλα τα αδιαμφισβήτητα λεκτικά εκφωνήματα είχαν συλλαβική δομή και επιπλέον μέγιστο μέγεθος τεσσάρων συλλαβών με μία μόνο τονισμένη, παρ' ό,τι το ίδιο ίσχυε εν μέρει και για κάποια προλεκτικά. Μια δεύτερη υπόθεση ήταν ότι είχαν ταυτόχρονα κάποιο νόημα και δεν συνιστούσαν συνεπώς βάβισμα, δηλαδή απλή εξάσκηση στην άρθρωση συλλαβών. Οι αμφίβολες περιπτώσεις είχαν μεν το παραπάνω ηχητικό σχήμα, χωρίς όμως να μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι έφεραν νόημα. Προηγούμενες έρευνες έχουν απαιτήσει χειροπιαστά στοιχεία, μερικές φορές και εξοικείωση με το παιδί, για να συμπεράνουν πρόθεση

νοηματοδότησης εκ μέρους του (π.χ. Bates, 1979. Harding & Golinkoff, 1979). Σε αυτές λαμβάνονται υπόψη το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, οι εκφράσεις και συμπεριφορές του παιδιού (πάνω απ' όλα η εστίαση του βλέμματος και οι χειρονομίες) και η ενδεχόμενη αντίδραση των ατόμων του περιβάλλοντος. Οι κριτές ένιωθαν δυσκολία όταν απουσίαζαν τέτοιες εξωγλωσσικές ενδείξεις. Το πρόβλημα αυτό είναι αναμενόμενο, όχι μόνο γιατί στη φυσική επικοινωνία κάποιες φορές απουσιάζουν σχετικές ενδείξεις, αλλά και γιατί ακόμη και στη σχετικά αξιόπιστη μέθοδο της βιντεοσκόπησης χάνονται από την εστίαση της κάμερας. Τέλος, θεωρήθηκαν λεκτικά με σχεδόν 100% συμφωνία μεταξύ των κριτών τα εκφωνήματα με συμβατική συσχέτιση ηχητικού σχήματος και νοήματος.

Στην κυρίως έρευνα αναλύσαμε το σύνολο των εκφωνημάτων ως προς τρεις συνιστώσες λεκτικότητας: (α) εάν παρατηρείται το ηχητικό σχήμα που περιγράψαμε παραπάνω, (β) εάν εκφράζεται κάποιο νόημα, και (γ) εάν η σύζευξη ηχητικού σχήματος και νοήματος είναι συμβατική. Αυτές οι τρεις ιδιότητες της λέξης υποδείχθηκαν ως θεμελιακές από την προκαταρκτική έρευνα και σε σημαντικό βαθμό και από τη βιβλιογραφία (βλ. π.χ. McCune & Vihman, 2001. Werner & Kaplan, 1963). Σε αυτή την πρώτη απόπειρα, θεωρήσαμε αδύνατη μια εξαντλητική ανάλυση πιθανών παραμέτρων λεκτικότητας. Χρειάστηκε άλλωστε να επιλυθούν αρκετά προβλήματα για να περιγραφούν ακόμη και οι τρεις που ξεχωρίσαμε. Αναφέρονται φυσικά στη βιβλιογραφία και άλλες με πιο σημαντική τη συμβολική αναφορά. Όπως όμως αναφέρθηκε νωρίτερα, η τελευταία τοποθετείται χρονικά αργότερα και είναι εν μέρει πιο δύσκολο να μελετηθεί με δεδομένα φυσικής επικοινωνίας. Για παράδειγμα, για να αποδειχθεί ότι μια λέξη συμβολίζει μια έννοια και όχι απλώς ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, απαιτείται χρήση της για ποικίλα φαινόμενα σε ποικίλες περιστάσεις. Εγείρεται ωστόσο το θεωρητικό πρόβλημα τι συνιστά ίδιο ή διαφορετικό φαινόμενο και περίπτωση. Επιπλέον, η ευέλικτη χρήση μιας λέξης δεν προκύπτει εύκολα σε ημίωρες ηχογραφήσεις

(βλ. επισημάνσεις της Ninio, 1993b). Στη συνέχεια στεκόμαστε αναλυτικά στις παραμέτρους που αναλύουμε, ειδικότερα στο πώς τις ορίσαμε πρακτικά.

Φωνοπροσωδιακό σχήμα. Η προκαταρκτική έρευνα υπέδειξε ειδικότερα το συλλαβικό σχήμα ως ελάχιστη προϋπόθεση ενός λεκτικού εκφωνήματος. Το ίδιο έχουν υποθέσει και άλλες μελέτες, όπως αυτή των Menyuk, Liebergott και Schultz (1995) που ονομάζουν τα σχετικά εκφωνήματα «αρθρωτικά δομημένα». Ο συνδυασμός συμφώνων και φωνηέντων σε συλλαβές καθίσταται δυνατός περίπου από τον έβδομο μήνα και μετά (βλ. π.χ. Boysson-Bardies, 1999. Locke, 1993. Vihman, 1996). Τότε αρχίζει το βάθισμα, μάλλον γιατί συγκλίνουν ικανότητες όπως η εκούσια μίμηση και η νευρομυϊκή ωρίμανση. Ωστόσο, σε πολλές γλώσσες οι λέξεις δεν είναι συχνά ούτε μονοσύλλαβες ούτε επανάληψη της ίδιας συλλαβής, αλλά συμπλέγματα διαφορετικών από μια τονισμένη. Ο αποκαλούμενος δυναμικός τόνος των λέξεων είναι ένα από τα φαινόμενα προσωδίας που χρησιμοποιούν οι γλώσσες για να εκφράσουν νοήματα, κατ'εξοχήν μάλιστα η ελληνική. Δεν αναδείχθηκε συνεπώς τυχαία η σημασία του κατά την προκαταρκτική έρευνα, όπου τα εκφωνήματα που θεωρήθηκαν λεκτικά είχαν επιπλέον μέγιστο μέγεθος τεσσάρων συλλαβών με μία μόνο τονισμένη. Θα αποκαλούμε εδώ το φωνητικό σχήμα των 1-4 συλλαβών σε συνδυασμό με το προσωδιακό της μίας τονισμένης συλλαβής «φωνοπροσωδιακό σχήμα της λέξης» (ΦΠΣ) (βλ. και Karousou, 2003 για ευρήματα που καταδεικνύουν ότι τα πρώτα λεκτικά εκφωνήματα έχουν αυτό το σχήμα και στα ισπανικά). Παρ'ότι εμφανίζεται στο τέλος του βαθίσματος, το τελευταίο χαρακτηρίζεται κυρίως από προσωδιακά μονότονες συλλαβές. Δεν συμπεριλάβαμε φυσικά τέτοιες συλλαβές στο ΦΠΣ.

Συνάφεια του εκφωνήματος με την κατάσταση χρήσης του. Η άλλη ελάχιστη προϋπόθεση της λέξης, η νοηματοδότηση, είναι δύσκολο να αποδειχθεί με αντικειμενικά κριτήρια και ακόμη περισσότερο να περιγραφεί αναλυτικά. Το νόημα

εξακολουθεί άλλωστε να αποτελεί το πιο δύσκολο και αμφιλεγόμενο ζήτημα της γλωσσολογίας. Παρατηρείται βέβαια συναίνεση ως προς επιμέρους ζητήματα, όπως η θεωρητική διάκριση αναφοράς και σημασίας. Η πρώτη ορίζεται ως δείξη ενός συγκεκριμένου φαινομένου, ενώ η δεύτερη ως αφαιρετική σύλληψη του μέσω μιας έννοιας που μετέχει σε ένα σύστημα γλωσσικών κατηγοριών (βλ. Nelson, 1985 για εμβάθυνση στα φιλοσοφικά, κατά βάση, αυτά ζητήματα από τη σκοπιά της ψυχολογίας). Η περιγραφή του νοήματος καθίσταται ακόμη πιο ακανθώδης σε μια εμπειρική έρευνα των δειλών απαρχών της γλώσσας, γιατί δεν έχουν ακόμη αναδυθεί – πλήρως έστω – κρίσιμες ιδιότητες της λέξης όπως η συμβολική αλλά ίσως ακόμη και η δεικτική αναφορά (βλ. π.χ. Bates, 1979. Halliday, 2004. Werner & Kaplan, 1963). Αν και η διερεύνηση του νοήματος των πρώιμων αυτών εκφωνημάτων μπορεί να δια φωτίσει ίσως και τα μεγάλα θεωρητικά ερωτήματα, κύριος στόχος μας στο παρόν άρθρο είναι ένας πρακτικός ορισμός του για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας.

Θεωρήσαμε πλέον κατάλληλο να αναζητήσουμε ενδείξεις μιας πρωτόλειας μόνο εκδοχής του νοήματος· πιο αναλυτικά, να εξετάσουμε εάν ένα εκφώνημα απευθύνεται σε κάποιον και σχετίζεται ταυτόχρονα με κάποια εμπειρία. Μας απασχολεί, με άλλα λόγια, η «τριαδική επικοινωνία», η οποία γνωρίζουμε ότι εμφανίζεται στον ένατο περίπου μήνα της ζωής, αν και συχνά μέσω χειρονομιών και όχι μόνο εκφωνημάτων (Trevarthen & Hubley, 1978). Δεν θα σταθούμε στη συγκεκριμένη σχέση των εκφωνημάτων με την εμπειρία, με άλλα λόγια στο περιεχόμενο του νοήματος. Το τελευταίο δύσκολα περιγράφεται άλλωστε με συμβατικούς όρους τόσο νωρίς, όπως έχει υπογραμμίσει ο Halliday (2004). Θα υιοθετήσουμε εδώ γι' αυτή την πρωτόλεια εκδοχή του νοήματος τον όρο των Bloom (1993) και Vihman και McCune (1994) «συνάφεια» (ΣΝΦ) του εκφωνήματος με την περίπτωση χρήσης του.

Σε μια εμπειρική έρευνα απαιτούνται πάντως όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικές ενδείξεις αυτής της συνάφειας. Για το σκοπό αυτό βασιστήκαμε

και εμείς, όπως και έρευνες που αναφέραμε νωρίτερα, στη στροφή του παιδιού προς τον άλλον και ταυτόχρονα προς ένα φαινόμενο, κυρίως μέσα από χειρονομίες και την εστίαση του βλέμματος, αλλά και στην αντίδραση των άλλων σε αυτή την κίνηση. Δεν προσμετρήσαμε ως εκ τούτου αφενός απόπειρες «δυσαιδικής» επικοινωνίας, όπου το παιδί φαίνεται μεν να επικοινωνεί με κάποιον χωρίς όμως να στρέφει την προσοχή του προς ένα φαινόμενο, οι οποίες άλλωστε θεωρούνται χαρακτηριστικές προγενέστερων περιόδων (βλ. πάλι Trevarthen & Hubley, 1978). Αποκλείσαμε αφετέρου εκφωνήματα που πιθανώς σχετίζονταν με κάποια εμπειρία αλλά δεν απευθύνονταν εμφανώς σε κάποιον. Τα τελευταία έχουν ούτως ή άλλως παραγκωνιστεί στις περισσότερες έρευνες, γιατί η επικοινωνιακή πρόθεση θεωρείται απαραίτητη ιδιότητα των πρωτολέξεων (π.χ. Ninio, 1993a). Έχουν, εντούτοις, καταγραφεί συνήθως κατά την προσπάθεια των παιδιών να εξερευνήσουν αντικείμενα για να τα κατανοήσουν ή για να τα χειριστούν σωματικά (π.χ. Halliday, 1975). Δεν θα πρέπει επομένως να αποκλείονται από έρευνες για τις πρώτες απόπειρες φωνητικής νοηματοδότησης, όσο και αν διαφέρουν από τα επικοινωνιακά εκφωνήματα (βλ. Papeleliou & Trevarthen, 2006). Θελήσαμε ωστόσο στην έρευνα αυτή να έχουμε πιο σαφείς ενδείξεις για πρόθεση νοήματος εκ μέρους των παιδιών, δηλαδή τη στροφή προς τον άλλον. Η χρήση πάντως αντικειμενικών μόνο δεικτών επικοινωνιακής νοηματοδότησης ίσως υποτιμά τα εκφωνήματα με νόημα, τα οποία σύμφωνα με τον Halliday (2004) μπορούν σε τελική ανάλυση να επιβεβαιωθούν μόνο διαισθητικά.

Συμβατικότητα. Η συμβατική σύζευξη μιας φωνητικής μορφής με ένα νόημα είναι, κατά κοινή αποδοχή, ένα από τα πλέον κρίσιμα χαρακτηριστικά του γλωσσικού συμβόλου, γι' αυτό και τα μη συμβατικά εκφωνήματα έχουν αποκλειστεί σε ορισμένες έρευνες από τις πρωτολέξεις (π.χ. Ninio, 1993a). Άλλοτε όμως θεωρούνται μια πρώτη κρίσιμη διαβάθμιση λεκτικότητας, αποκαλούμενα «ιδιοσυγκρασιακά» (Halliday, 1975) ή «φωνητικά σταθεροί τύποι» (Dore et al., 1976). Ένας

πρακτικός πάντως ορισμός της συμβατικότητας (ΣΜΒ) δεν είναι τόσο απλό ζήτημα.

Πρώτον, σε μια τόσο πρώιμη φάση τα παιδιά δεν αρθρώνουν τις «λέξεις» και ούτε τις χρησιμοποιούν ακριβώς με τον τρόπο των ενηλίκων. Η πλήρης συμβατικότητα καθίσταται συνεπώς μια ουτοπία. Για παράδειγμα, η Αθηνά πρόφερε *μπαά* αντί για *μπανάνα* την ώρα που την έτρωγε μόνο. Δεύτερον, δεν αρκεί φυσικά η μορφή ενός εκφωνήματος να χρησιμοποιείται στη μητρική γλώσσα ως λέξη, αλλά απαιτείται συμβατική σύζευξή της με ένα νόημα. Το σημείο αυτό χρήζει μάλιστα προσοχής, γιατί οι ενήλικοι τείνουν, όπως υπέδειξε και η προκαταρκτική έρευνα, να εκλαμβάνουν ενστικτωδώς, λόγω της εμπειρίας τους με τη γλώσσα, οποιαδήποτε οικεία μορφή ως λέξη με οικείο νόημα. Για παράδειγμα, η Αθηνά απαντούσε συστηματικά για ένα διάστημα με τη μορφή *μπαμπά* στην ερώτηση *τι είναι αυτό;*, καθώς εστίαζε από κοινού με τους συνομιλητές της σε διάφορα αντικείμενα. Οι χρήσεις αυτές κωδικοποιήθηκαν ως συναφείς μεν αλλά μη συμβατικές. Δεν μπορούν μάλιστα να θεωρηθούν γενίκευση της συμβατικής χρήσης για δύο λόγους. Πρώτον, η τελευταία δεν είχε ακόμη εμφανιστεί στο λόγο του παιδιού και δεύτερον τα άψυχα αντικείμενα στα οποία αναφέρονταν ουδεμία σχέση είχαν με τη συμβατική έννοια «πατέρας».

Για να κωδικοποιηθεί συνεπώς ένα εκφώνημα ως συμβατικό, απαιτήσαμε η μορφή του να μοιάζει ως προς δύο τουλάχιστον τμήματα και τη θέση του τόνου με την αντίστοιχη λέξη των ενηλίκων (π.χ. *Νανά* για Αθηνά ή *μπά* για *μπάλα*). Το κριτήριο αυτό προέκυψε από την προκαταρκτική έρευνα και δεν απέχει από κριτήρια που έχουν χρησιμοποιήσει άλλοι (π.χ. Vihman & McCune, 1994). Επιπλέον, θεωρήσαμε συμβατική σύζευξη με το νόημα τη χρήση ενός φωνητικού τύπου σε μία περίπτωση όπου θα ήταν κατάλληλος στη μητρική γλώσσα. Δεν απαιτήθηκε, συνεπώς, σταθερή χρήση του σε δύο τουλάχιστον περιστάσεις – φαινόμενο που αρκετοί διατείνονται ότι δεν παρατηρείται νωρίς (π.χ. Bates, 1979). Αν και χρησιμοποιείται συχνά (π.χ. Nelson, 1973), το

κριτήριο της σταθερότητας αποκλείει πολύτιμα πρώτα ψήγματα λέξεων από τα δεδομένα. Δεν τέθηκε επίσης ζήτημα ίδιας σημασίας με των ενηλίκων, δηλαδή ίδιας γλωσσικής έννοιας, επίτευγμα που δεν ολοκληρώνεται συχνά πριν το τέλος της παιδικής ηλικίας (βλ. π.χ. Kuczaj & Barrett, 1986). Θεωρήσαμε, ενδεικτικά, συμβατική τη χρήση του *μπαά* αντί για *μπανάνα* που αναφέραμε παραπάνω και του *παπά* όταν το παιδί κοιτάζε ένα ζωγραφισμένο παπάκι.

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει συνοπτικά τις τρεις παραμέτρους ανάλυσης: ειδικότερα, τους ορισμούς τους και παραδείγματα εκφωνημάτων με ή χωρίς ίχνη τους.

Όλα τα εκφωνήματα κατηγοριοποιήθηκαν ως προς αυτές τις τρεις παραμέτρους από έναν εκπαιδευμένο κριτή. Για να ελεγχθεί ωστόσο η αξιοπιστία της κωδικοποίησης, ένα τυχαίο δείγμα 3.500 περίπου εκφωνημάτων (20% του συνόλου) κατηγοριοποιήθηκε και από δεύτερο ανεξάρτητο κριτή. Η συμφωνία μεταξύ των δύο κριτών αποδείχθηκε υψηλή, ειδικότερα για το ΦΠΣ 93,7%, για τη ΣΝΦ 82,5% και για τη ΣΜΒ 86,2%. Τα δεδομένα κωδικοποιήθηκαν σε βάση δεδομένων και αναλύθηκαν στατιστικά με το πρόγραμμα SPSS 12.0. Τέλος, αναζητήθηκαν πιθανές συγκλίσεις των τριών παραμέτρων λεκτικότητας, ειδικότερα του ΦΠΣ με τη ΣΝΦ. Η ΣΜΒ εξ ορισμού προϋποθέτει τις δύο άλλες παραμέτρους. Η σύγκλιση ξεχωριστών παραμέτρων έχει άλλωστε θεωρηθεί κρίσιμη για την πυροδότηση εξελίξεων σε αρκετές προγενέστερες έρευνες (π.χ. Nazzi & Bertoncini, 2003).

3. Αποτελέσματα

Συνολικά αναλύθηκαν 10.035 εκφωνήματα της Αθηνάς (μέσος όρος 590 ανά μήνα με τυπική απόκλιση 161,79) και 4.322 της Στέλλας (μέσος όρος 254 ανά μήνα με τυπική απόκλιση 67,8). Παρουσιάζουμε στη συνέχεια στοιχεία περιγραφικής στατιστικής (κατανομή των δεδομένων με βάση τις σχετικές συχνότητες ανά μήνα) για την εξέλιξη και τη σύγκλιση των μεταβλητών που

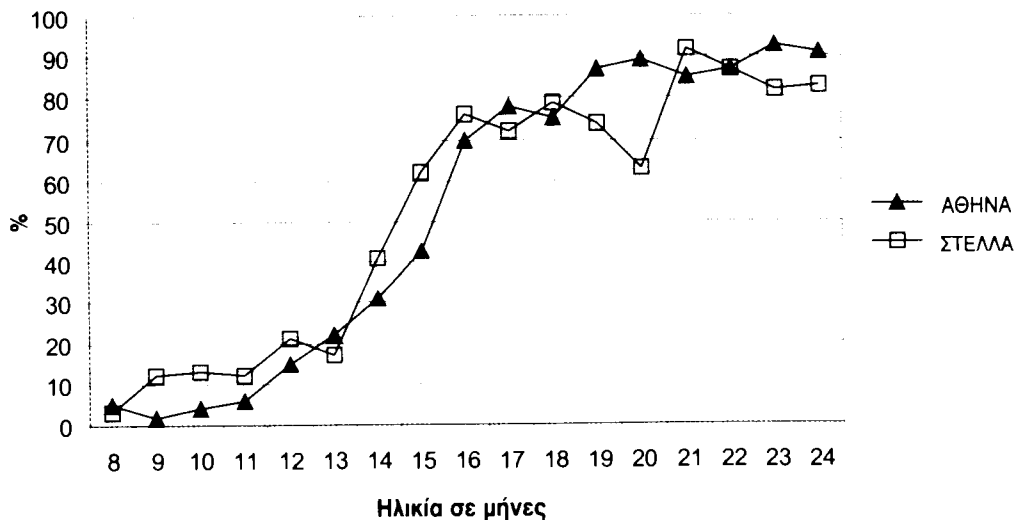
Πίνακας 1
Οι παράμετροι λεκτικότητας που κωδικοποιήθηκαν και παραδείγματα ενδείξεών τους στα δεδομένα

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ	ΟΡΙΣΜΟΣ
ΦΠΣ (Φωνοπροσωδιακό σχήμα λέξης)	Συλλαβικό σχήμα. 1-4 συλλαβές με μία τονισμένη.
ΣΝΦ (Συνάφεια με περίσταση χρήσης)	Πρωτόλεια εκδοχή του νοήματος: το εκφώνημα απευθύνεται εκούσια σε κάποιον και σχετίζεται ταυτόχρονα με κάποια εμπειρία.
ΣΜΒ (Συμβατικότητα)	Συμβατική σύζευξη μιας φωνητικής μορφής με ένα νόημα. Προϋποθέτει σύγκλιση ΦΠΣ και ΣΝΦ.
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ	
Χωρίς ΦΠΣ ή ΣΝΦ ή ΣΜΒ	Αθηνά: νενένενε (5 συλλαβές και 2 τόνοι) καθώς κοιτάζει και περιεργάζεται ένα βιβλίο, χωρίς ενδείξεις ότι απευθύνει το εκφώνημα σε κάποιον.
ΦΠΣ (χωρίς ΣΝΦ ή ΣΜΒ)	Αθηνά: <i>αβά</i> κοιτάζοντας τον αδερφό της, χωρίς ενδείξεις ότι το εκφώνημα σχετίζεται με συγκεκριμένη εμπειρία.
ΦΠΣ + ΣΝΦ (χωρίς ΣΜΒ)	Στέλλα: <i>μαπά</i> ενώ δείχνει στο βιβλίο την εικόνα ενός σκύλου και αμέσως μετά κοιτάζει τη μητέρα της για να διαπιστώσει ότι παρακολουθεί.
ΦΠΣ + ΣΝΦ + ΣΜΒ	Αθηνά: <i>ούγια</i> (δηλ. Αγγελικούλα) ενώ κοιτάζει την αδελφή της, Αγγελική, που κλαίει και κατόπιν τη μητέρα της για να διαπιστώσει ότι παρακολουθεί.

εξετάζουμε ξεχωριστά για κάθε παιδί. Όπως σε συναφείς έρευνες για τα προλεκτικά και πρώτα λεκτικά εκφωνήματα (π.χ. Bloom, 1993. Caselli et al., 1995. Dromi, 1987. Kent & Bauer, 1984. Nazzi & Bertoncini, 2003. Oller et al., 1999. Oller & Eilers, 1988. Stoel-Gammon & Cooper, 1984), τέτοια στοιχεία θεωρούνται επαρκή, κυρίως επειδή οι μεταβλητές είναι κατηγορικής φύσης και προέρχονται από δύο μόνο παιδιά. Με δεδομένο μάλιστα ότι οι ατομικές διαφορές αναμένονται ισχυρότερες στην πρώιμη ανάπτυξη (π.χ. Bates, Bretherton & Snyder, 1988) η χρήση στατιστικών

μέσων όρων και, κυρίως, στατιστικές αναλύσεις που βασίζονται σε αυτούς θα μπορούσαν να αποκρύψουν ενδιαφέροντα ευρήματα.

Φωνοπροσωδιακό σχήμα της λέξης (ΦΠΣ). Το Σχήμα 1 δείχνει το ποσοστό των εκφωνημάτων με το ζητούμενο ΦΠΣ ανά παιδί και μήνα ηλικίας. Συνυπάρχουν πάντα εκφωνήματα χωρίς το σχήμα αυτό, αν και μειώνονται δραματικά με το χρόνο. Παρατηρούνται ήδη από τους 8 μήνες, αν και πολύ περιορισμένα αρχικά. Αυξάνονται αξιοσημείωτα στους 11 μήνες και εντυπωσιακά μεταξύ 13 και 16 μηνών όπου από 20% ξεπερνούν το

Σχήμα 1

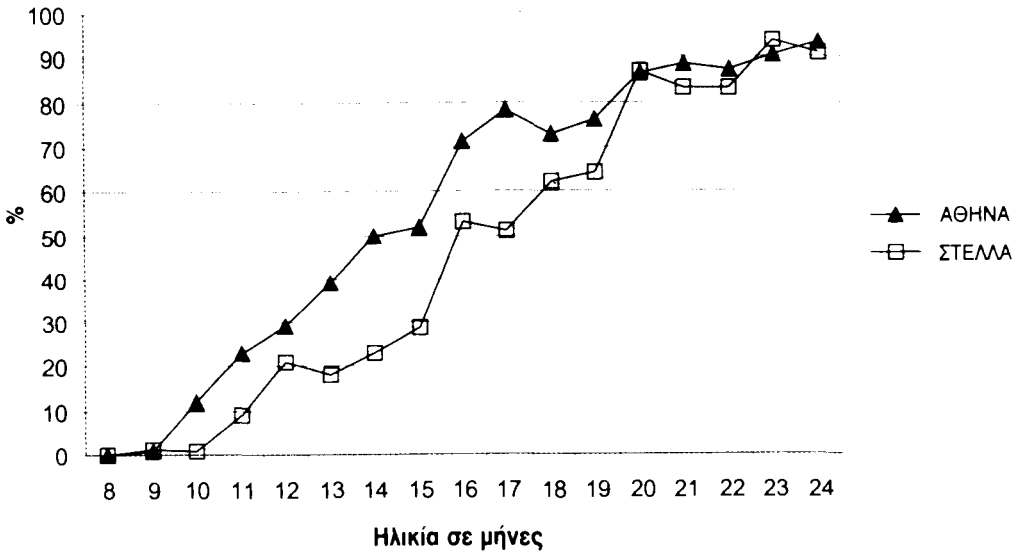
Ποσοστό (%) εκφωνημάτων με το φωνοπροσωδιακό σχήμα της λέξης και για τα δύο παιδιά από τους 8 έως τους 24 μήνες

70%. Στο εξής η αύξηση είναι μικρότερη και πιο σταθερή στην περίπτωση της Αθηνάς, καταλήγοντας στο 90% στους 24 μήνες. Η Στέλλα προσεγγίζει το ίδιο ποσοστό νωρίτερα στους 20 μήνες, αλλά χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερες αυξομειώσεις ειδικά γιατί στους 21 μήνες τα σχετικά εκφωνήματα μειώνονται απρόσμενα. Αν και η αναπτυξιακή διαδρομή φαίνεται κατά βάση παρόμοια και για τα δύο παιδιά, διακρίνονται και αποκλίσεις. Σε γενικές γραμμές, αρχικά η Στέλλα υπερέρχει ελαφρώς της Αθηνάς ως προς την παραγωγή του ΦΠΣ, ενώ σε πιο προχωρημένη ηλικιακή φάση συμβαίνει κυρίως το αντίθετο.

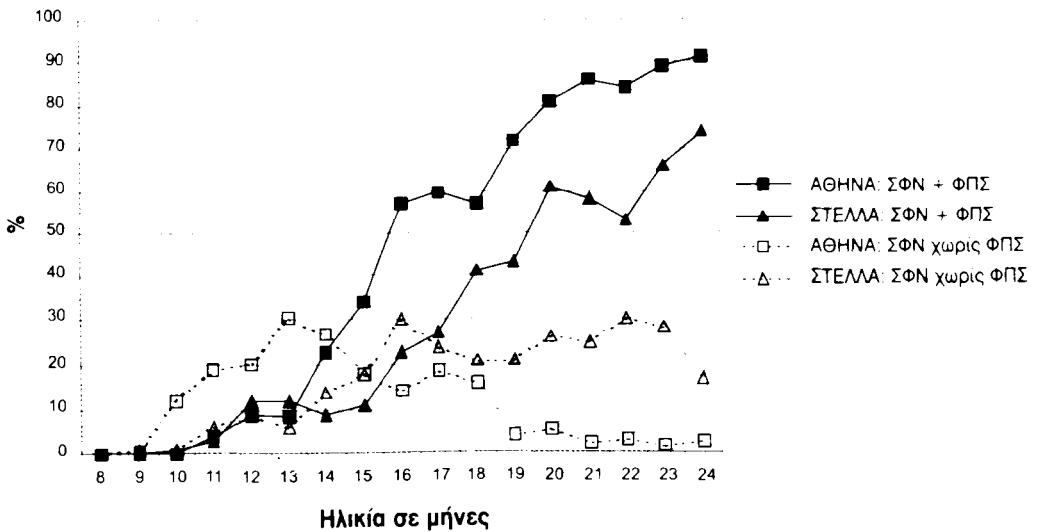
Συνάφεια του εκφωνήματος με την κατάσταση χρήσης του (ΣΝΦ). Το Σχήμα 2 δείχνει το ποσοστό των εκφωνημάτων με ΣΝΦ χρήσης. Τα πρώτα ίχνη τους απαντούν λίγο αργότερα από αυτά του ΦΠΣ, δηλαδή στους 9 μήνες. Στο εξής αυξάνονται συνεχώς, παρά κάποιες μικρές αυξομειώσεις και αποκλίσεις μεταξύ των παιδιών. Πιο αναλυτικά, τα μισά τουλάχιστον εκφωνήματα χαρακτηρίζονται συναφή στους 14 μήνες για την

Αθηνά και στους 16 για τη Στέλλα. Η Αθηνά αναπτύσσεται γενικότερα ταχύτερα, έχοντας προσεγγίσει το 80% στους 17 μήνες και το 90% στους 21. Η ανάπτυξη της Στέλλας είναι πάλι λιγότερο ομαλή, μεταξύ άλλων λόγω μιας απότομης αύξησης μεταξύ 19 και 20 μηνών από λίγο περισσότερο του 60% σε σχεδόν 90%. Γενικότερα, σε αντίθεση με την παράμετρο του ΦΠΣ, όπου η Στέλλα υπερέρχει αρχικά, η Αθηνά είναι σχεδόν σε όλες τις φάσεις ελαφρώς πιο προχωρημένη. Εντούτοις, από τους 23 μήνες και στα δύο παιδιά τουλάχιστον 90% των εκφωνημάτων είναι συναφή με την κατάσταση.

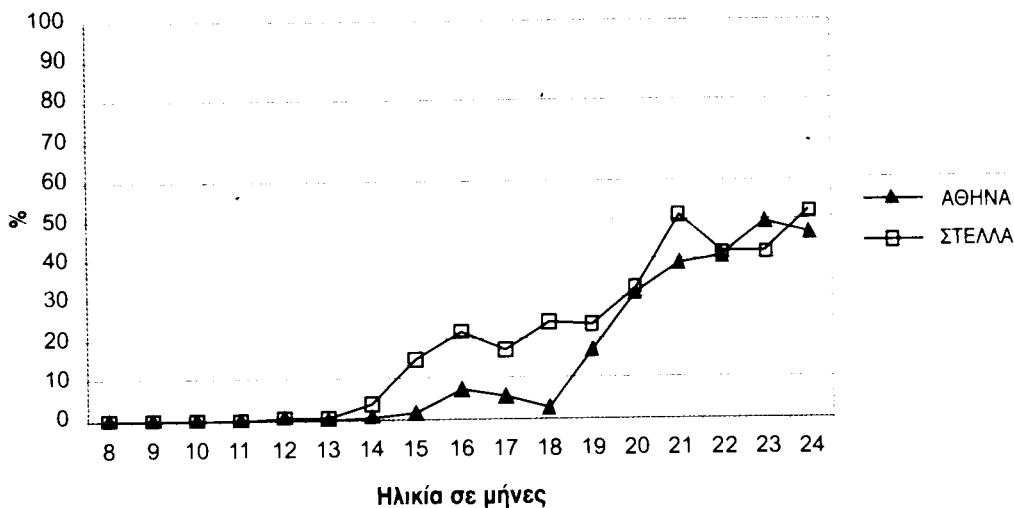
Σύγκλιση φωνοπροσωδιακού σχήματος και συνάφειας χρήσης. Στο Σχήμα 3 παρουσιάζεται το ποσοστό των εκφωνημάτων όπου η ΣΝΦ συγκλίνει με το ΦΠΣ της λέξης. Η σύγκλιση φωνοπροσωδιακού σχήματος και συνάφειας χρήσης αυξάνεται με το χρόνο, ξεπερνώντας μάλιστα το 90% του συνόλου από τους 23 μήνες στην περίπτωση της Αθηνάς και το 70% στους 24 μήνες για τη Στέλλα. Προηγείται, ωστόσο, κατά ενδια-

Σχήμα 2
Ποσοστό (%) εκφωνημάτων με συνάφεια χρήσης και για τα δύο παιδιά από τους 8 έως τους 24 μήνες

Σχήμα 3
Ποσοστό (%) εκφωνημάτων με συνάφεια και με ή χωρίς το φωνοπροσωδιακό σχήμα λέξης και για τα δύο παιδιά από τους 8 έως τους 24 μήνες

Σχήμα 4

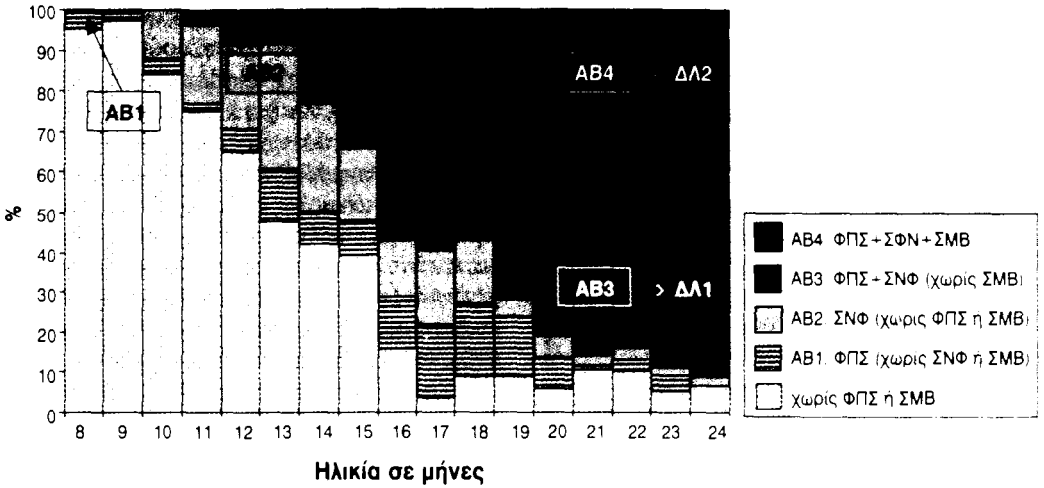
Ποσοστό (%) εκφωνημάτων με συμβατικότητα και για τα δύο παιδιά από τους 8 έως τους 24 μήνες

φέροντα τρόπο, τους πρώτους μήνες αύξηση εκφωνημάτων με ΣΝΦ αλλά χωρίς το ΦΠΣ, όπως και κάποιες διαφορές μεταξύ των δύο παιδιών. Πιο αναλυτικά, αν και η Αθηνά νοηματοδοτεί από τους 9 μήνες χωρίς τη μορφή λέξης, συνδυάζει τις δύο παραμέτρους μόνο δύο μήνες μετά. Μάλιστα έως τους 14 μήνες κυριαρχεί σαφώς η νοηματοδότηση χωρίς το ΦΠΣ. Στους 15 μήνες όμως η κατάσταση έχει ήδη αντιστραφεί, με περαιτέρω σημαντική μείωση των εκφωνημάτων χωρίς το ΦΠΣ μεταξύ 18 και 19 μηνών και σχεδόν εξαφάνισή τους μετά τους 21 μήνες. Η Στέλλα παράγει ένα εκφώνημα με σύγκλιση των δύο παραμέτρων λίγο νωρίτερα, στους 10 μήνες. Εντούτοις, τα εκφωνήματα με ΣΝΦ αλλά χωρίς το ΦΠΣ υπερισχύουν και στη δική της περίπτωση μεταξύ 14 και 16 μηνών. Αυτά δε με τη ζητούμενη σύγκλιση αυξάνονται αξιοσημείωτα μετά τους 16 μήνες, αν και όχι τόσο ομαλά με δεδομένη μια μείωση στους 21-22 μήνες. Πάντως, ειδικά στη Στέλλα το ένα τέταρτο περίπου των εκφωνημάτων εμφανίζεται χωρίς αυτή τη σύγκλιση ακόμη και στους 24 μήνες.

Συμβατικότητα. Το Σχήμα 4 παρουσιάζει το ποσοστό των εκφωνημάτων με στοιχεία συμβατικότητας. Πρωτοεμφανίζονται στους 11 μήνες στα δεδομένα της Αθηνάς ταυτόχρονα με τη σύγκλιση της ΣΝΦ και του ΦΠΣ και ένα μήνα αργότερα από αυτή τη σύγκλιση στην περίπτωση της Στέλλας. Η ΣΜΒ παραμένει αρχικά περιθωριακή, αλλά αυξάνεται στη συνέχεια – αν και όχι απολύτως ευθύγραμμα και με τον ίδιο ρυθμό στα δύο παιδιά – για να καταλήξει περίπου στο 50% συνολικά. Πιο συγκεκριμένα, αυξάνεται αξιοσημείωτα στο 17% περίπου για πρώτη φορά στους 19 μήνες στην Αθηνά, σταθερά δε στη συνέχεια έως τους 23 μήνες όταν προσεγγίζει το 50%. Η Στέλλα αναπτύσσεται ταχύτερα από την Αθηνά, με πρώτη αξιοσημείωτη αύξηση του ποσοστού σε 15% περίπου στους 15 μήνες και υπέρβαση του 51% στους 21 μήνες.

Τα Σχήματα 5 και 6 απεικονίζουν τις αναπτυξιακές αλλαγές στα είδη των εκφωνημάτων με βάση τις παραμέτρους που εξετάσαμε εδώ. Εξετάζοντας τα και συγκρίνοντας επιπλέον τα Σχήματα 3 και 4, παρατηρούμε ότι, παρόλο που τα μι-

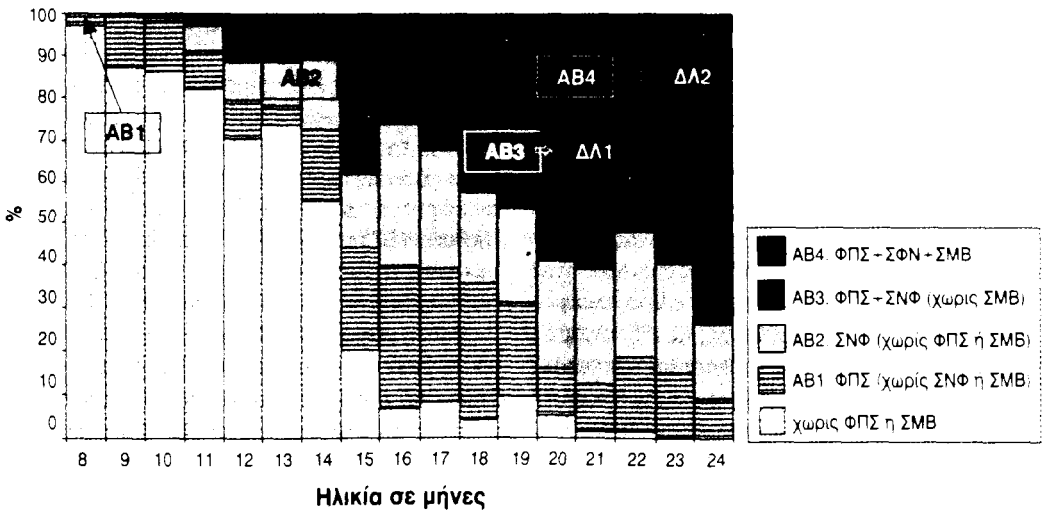
ΑΘΗΝΑ

Σχήμα 5

Αναπτυξιακά βήματα (AB) προς τις πρωτολέξεις και διαβαθμίσεις λεκτικότητας (ΔΛ) με βάση τα ποσοστά (%) των εκφωνημάτων της Αθηνάς με ή χωρίς ίχνη λεκτικότητας από τους 8 έως τους 24 μήνες

ΣΤΕΛΛΑ

Σχήμα 6

Αναπτυξιακά βήματα (AB) προς τις πρωτολέξεις και διαβαθμίσεις λεκτικότητας (ΔΛ) με βάση τα ποσοστά (%) των εκφωνημάτων της Στέλλας με ή χωρίς ίχνη λεκτικότητας από τους 8 έως τους 24 μήνες

στά περίπου εκφωνήματα έχουν καταστεί συμβατικά στους 24 μήνες, σε ένα αξιοσημείωτο ποσοστό συγκλίνει μόνο το ΦΠΣ με τη ΣΝΦ. Συμπεραίνουμε ότι παρόλο που λίγες συμβατικές πρωτολέξεις εμφανίζονται νωρίς, η παράμετρος της ΣΜΒ αργεί συγκριτικά να αναπτυχθεί. Επιπλέον, παρατηρείται διαφορά μεταξύ των δύο παιδιών. Στους 23 και 24 μήνες, περίπου ένα τρίτο των εκφωνημάτων της Στέλλας με ΣΝΦ και ΦΠΣ παραμένουν ιδιοσυγκρασιακά, ενώ αυτό ισχύει για λίγο περισσότερο από τα μισά στην περίπτωση της Αθηνάς.

4. Συζήτηση και συμπεράσματα

Μελετήσαμε δύο παιδιά για να αναζητήσουμε ενδείξεις για την ανάπτυξη και τη σύγκλιση τριών παραμέτρων λεκτικότητας. Παρά κάποιες ενδιαφέρουσες ατομικές διαφοροποιήσεις στις οποίες θα επανέλθουμε, διαγράφηκε μια κατά βάση ίδια αναπτυξιακή διαδρομή ως προς την κατεύθυνση και την κατάληξη της.

Πρώτη χρονικά παράμετρος λεκτικότητας αποδείχθηκε από τους 8 μήνες το φωνοπροσωδιακό σχήμα της λέξης, δικαιώνοντας την επιλογή μας να συλλέξουμε δεδομένα τόσο νωρίς. Αν και στην ηλικία αυτή υποτίθεται παραδοσιακά ότι αρχίζει να κορυφώνεται το βάβισμα (π.χ. Vihman, 1996), φαίνεται ότι λίγα εκφωνήματα έχουν ήδη αποκτήσει μορφή λέξης. Το ΦΠΣ είναι σαφώς πιο απαιτητικό από το βάβισμα, γιατί προϋποθέτει πέρα από την ικανότητα άρθρωσης συλλαβών και ένα συγκεκριμένο προσωδιακό σχήμα: τον περιορισμό ενός εκφωνήματος σε μέγιστο μέγεθος 4 συλλαβών με μία μόνο από αυτές τονισμένη (βλ. και Karousou, 2003). Επιπλέον, τα εκφωνήματα προσαρμόστηκαν σταδιακά σχεδόν πλήρως σε αυτό το σχήμα στο τέλος του δεύτερου έτους, έχοντας ξεπεράσει τα δύο τρίτα του συνόλου από τους 16 μήνες. Το εύρημα αυτό μπορεί να θεωρηθεί συμβατό με προηγούμενα που δείχνουν τις αναπααραστάσεις των ηχητικών σχημάτων των λέξεων να καθίστανται περισσότερο ακριβείς γύρω στους 18 μήνες (βλ. σύννοψη Nazzi & Bertoni, 2003).

Η συνάφεια με την περίπτωση χρήσης ακουλούθι ένα μήνα αργότερα, στην ηλικία στην οποία εντοπίζονται για τα περισσότερα παιδιά οι απαρχές της τριαδικής επικοινωνίας (π.χ. Bruner, 1983. Weatherby, Warren & Reichle, 1998). Αν και αμέσως ή πολύ σύντομα η νοηματοδότηση συντελείται με τη μορφή λέξης, τα παιδιά νοηματοδοτούν αρχικά κυρίως με εκφωνήματα χωρίς αυτή τη μορφή. Αυξάνεται μάλιστα για ένα διάστημα, κατά το οποίο μπορούμε να υποθέσουμε ισχυρή ανάγκη για έκφραση νοήματος εκ μέρους των παιδιών, παρ' ότι δεν νιώθουν ακόμη άνεση με το ΦΠΣ. Υποστηρίζονται συνεπώς προηγούμενα ευρήματα σύμφωνα με τα οποία τα παιδιά νοηματοδοτούν νωρίς στην ανάπτυξη με φωνητικά μέσα που μπορεί να μην είναι καν συλλαβικά (π.χ. Halliday, 1975. Papaeliou & Trevarthen, 2006). Αναδεικνύεται δε η ανάγκη οι ρίζες της λέξης να αναζητηθούν και σε εκφωνήματα χωρίς το ΦΠΣ.

Τέλος, καταλήγουμε ότι η παράμετρος της συμβατικότητας αναπτύσσεται αργότερα από τη συνάφεια και το φωνοπροσωδιακό σχήμα. Αρχίζει μεν ταυτόχρονα περίπου με τη σύγκλιση των δύο αυτών παραμέτρων αλλά περιθωριακά μόνο αρχικά και με καθυστέρηση στη συνέχεια. Ακόμη και στους 24 μήνες, ένα σημαντικό ποσοστό των εκφωνημάτων με ΣΝΦ και ΦΠΣ παραμένουν ιδιοσυγκρασιακά – ειδικά μάλιστα για το ένα από τα δύο παιδιά. Υποστηρίζονται έτσι όχι μόνο προσεγγίσεις που μιλούν για ιδιοσυγκρασιακές πρωτολέξεις (π.χ. Dore et al., 1986. Halliday 1975) αλλά και όσες θεωρούν τη συμβατικότητα μεταγενέστερο επίτευγμα (π.χ. Hollich, Gollinkof & Hirsch-Pasek, 2000).

Καταγράφοντας αναλυτικά την ανάπτυξη μεμονωμένων διαστάσεων της λέξης, δεν αποκλείσαμε από τις πιθανές πρωτολέξεις πρώιμα εκφωνήματα που μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά σε μια θεωρία για τις αναπτυξιακές ρίζες τους. Μπορούμε μάλιστα να επιχειρήσουμε υποθέσεις για διαβαθμίσεις λεκτικότητας με βάση τα αποτελέσματα που συνοψίζονται στα Σχήματα 5 και 6 νωρίτερα. Παρατηρούμε ότι αρχικά η συντριπτική πλειονότητα των εκφωνημάτων δεν έχει καμιά από τις τρεις ιδιότητες της λέξης που

μελετήσαμε εδώ. Το ΦΠΣ αποδείχτηκε το πρώτο αναπτυξιακό βήμα (AB1) προς τη λέξη ήδη από τους 8 μήνες. Πρόκειται για εκφωνήματα τα οποία, μολονότι μοιάζουν ηχητικά με λέξεις, δεν φέρουν νόημα και δεν μπορούν, κατά συνέπεια, να θεωρηθούν ακόμη πρωτολέξη. Εκλαμβάνουμε ως δεύτερο αναπτυξιακό βήμα (AB2) τα εκφωνήματα με νόημα αλλά χωρίς το σχήμα της λέξης, επειδή αυξάνονται για ένα πρώτο διάστημα και στα δύο παιδιά. Υποστηρίζουμε ότι η πρώτη διαβάθμιση πρωτολέξης (ΔΛ1) στα δεδομένα μας ταυτίζεται με το τρίτο αναπτυξιακό βήμα (AB3), τη σύγκλιση ΦΠΣ και ΣΝΦ, επειδή το γλωσσικό σύμβολο συνιστά πάντα σύζευξη μορφής και νοήματος (βλ. μεταξύ άλλων McCune & Vihman, 2001 για το αλληλένδετο των δύο στην πρώιμη ανάπτυξη). Το τέταρτο αναπτυξιακό βήμα (AB4), η συμβατική σύζευξη ενός νοήματος με μία μορφή, καθίσταται συνεπώς δεύτερη διαβάθμιση πρωτολέξης (ΔΛ2).

Καταλήγουμε πάντως ότι τα δεδομένα υποστηρίζουν τη θεωρητική θέση της συνέχειας και του πολυδιάστατου της ανάπτυξης για τους εξής λόγους. Πρώτον, οι πρώτες απόπειρες συμβατικής λέξης προαπαιτούν εξελίξεις σε τρεις τουλάχιστον παραμέτρους όπως και σύγκλισή τους. Δεύτερον, οι εμπλεκόμενες αλλαγές συντελούνται σταδιακά όπως απεικονίζουν τα Σχήματα 5 και 6. Είναι βέβαια άλλοτε ισχυρότερες και άλλοτε ανεπαίσθητες, ενώ παρατηρούνται σποραδικά και μικρές οπισθοδρομήσεις. Το γεγονός ωστόσο ότι οι εξελίξεις δεν είναι πάντα ευθύγραμμες δεν ακυρώνει τη γενική εικόνα μιας σαφώς ανοδικής κατεύθυνσης των παραμέτρων λεκτικότητας και ταυτόχρονα συνεχούς μείωσης των εκφωνημάτων χωρίς ίχνη τους. Παρ' όλα αυτά δεν αναδεικνύεται ριζική διαφορά ανάμεσα στα προλεκτικά και στα λεκτικά εκφωνήματα (βλ. επίσης μεταξύ άλλων Boysson-Bardies, 1999. Vihman & Miller, 1988). Τα πρώτα αποκτούν βαθμιαία περισσότερες ιδιότητες των λεκτικών εκφωνημάτων. Συνυπάρχουν επίσης εκφωνήματα με περισσότερες ή λιγότερες όπως και καμιά ιδιότητα της λέξης, αν και σε διαφορετικές αναλογίες ανάλογα με την ηλικία

Αν και η αναπτυξιακή καμπύλη των δύο παιδιών αποδείχθηκε παρόμοια κατά βάση, υπήρξαν και αποκλίσεις. Συνθέτοντας τα ποικίλα ευρήματα, μπορούμε να θεωρήσουμε την Αθηνά περισσότερο επικοινωνιακό παιδί, διατεθειμένο μάλιστα να εκφραστεί με οποιονδήποτε φωνητικό τρόπο. Παράγει κατ' αρχάς υπερδιπλάσια της Στέλλας εκφωνήματα. Δεν διστάζει επίσης να νοηματοδοτήσει αρχικά χωρίς το ΦΠΣ. Ακόμη και αργότερα, όταν χρησιμοποιεί πλέον περισσότερα εκφωνήματα με νόημα και ταυτόχρονα σχήμα λέξης σε σχέση με τη Στέλλα, αυτά δεν είναι ως επί το πλείστον συμβατικά. Αντιθέτως, η Στέλλα προτιμά αρχικά περισσότερα εκφωνήματα με το σχήμα λέξης, ενώ σταματά νωρίτερα από την Αθηνά να παράγει ιδιοσυγκρασιακά. Πάντως, το ποσοστό των συμβατικών εκφωνημάτων στο σύνολο τους δύο τελευταίους μήνες τείνει να εξισωθεί για τα δύο παιδιά, ενισχύοντας έτσι ενδείξεις ότι οι διαφορές στους ρυθμούς ανάπτυξης εξισορροπούνται σε τελική ανάλυση (βλ. Rescorla, Roberts & Dahlsgaard, 1997 για παιδιά με καθυστερημένη είσοδο στη γλώσσα). Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο μειώνονται σε κάθε παιδί στο τέλος του δεύτερου έτους τα εκφωνήματα που δεν συνιστούν καν πρώτη διαβάθμιση πρωτολέξης. Στους 24 μήνες μόλις 10% των εκφωνημάτων της Αθηνάς ανήκουν στα πιο ανώριμα αυτά είδη και δεν φέρουν ως επί το πλείστον κανένα ίχνος λεκτικότητας. Αντιθέτως, στην περίπτωση της Στέλλας, το ένα τέταρτο των εκφωνημάτων φέρει μεν ίχνη λεκτικότητας, αλλά χωρίς την απαιτούμενη σύγκλιση συνάφειας και φωνοπροσωδιακού σχήματος που να τα καθιστά πρωτολέξη. Γενικότερα βέβαια, διαφορές στο επικοινωνιακό στυλ των παιδιών έχουν εντοπιστεί και αποδοθεί σε ποικίλους παράγοντες, όπως η σειρά γέννησης, ο τρόπος επικοινωνίας της μητέρας και η ποιότητα προσκόλλησης σε αυτήν (Bates, Bretherton & Snyder, 1988). Στα δεδομένα μας πάντως αφορούν κυρίως το ρυθμό της ανάπτυξης και τις προτιμήσεις για συγκεκριμένα είδη εκφωνημάτων, αλλά όχι την κατεύθυνση της ανάπτυξης και τα βήματα που προϋποθέτει.

Τα δεδομένα που μελετήσαμε παρέχουν μια χρήσιμη αναλυτική καταγραφή ορισμένων εξελίξεων που οδηγούν στη χρήση συμβατικών πρωτολέξεων. Προκύπτουν βέβαια από σύντομες παρατηρήσεις, αφορούν δύο μόνο παιδιά και τρεις μόνο παραμέτρους λεκτικότητας. Όπως επισημάναμε, τα σπάνια αρχικά ίχνη λέξεων ίσως δεν καταγράφονται επαρκώς σε ημίωρες ανά εβδομάδα βιντεοσκοπήσεις. Ωστόσο, οι συζητήσεις με τους γονείς επιβεβαίωναν την εικόνα που αναδύθηκε για την ανάπτυξή τους, καθώς αναφέρονταν παρόμοιες χρήσεις με αυτές που βιντεοσκοπήθηκαν κατά το υπόλοιπο της εβδομάδας αλλά όχι διαφορετικές (βλ. π.χ. Fenson et al., 1994 για την αξιοπιστία όσων αναφέρουν οι γονείς).

Επίσης, τα δύο παιδιά συνέπεσε να δείξουν σχετική καθυστέρηση στη χρήση λέξεων και συνδυασμών τους. Υποθέτουμε συνεπώς ότι τα εκφωνήματα που αναλύσαμε, ακόμη και μεταξύ 18 και 24 μηνών, χαρακτηρίζουν τη φάση πριν από την άνθηση του λεξιλογίου, η οποία συνήθως καταγράφεται νωρίτερα από τους 18 μήνες για τα περισσότερα παιδιά. Η Στέλλα και η Αθηνά παράγουν με τις πρώτες συμβατικές πρωτολέξεις στην ίδια ηλικία με τα περισσότερα παιδιά, δηλαδή στους 10 και 11 μήνες. Δεν προσεγγίζουν όμως τους 50 τύπους πρωτολέξεων, με τα τρία κριτήρια που θέσαμε, στους 18 μήνες και δεν σχηματίζουν συνδυασμούς λέξεων στους 24 μήνες, όπως συμβαίνει κατά μέσο όρο για τα περισσότερα παιδιά σε πολλές γλώσσες που έχουν μελετηθεί (βλ. π.χ. Bates, Bretherton & Snyder, 1988. Caselli, Casadio & Bates, 1999. Fenson et al., 1994, Jackson-Maldonado et al., 2003. Lopez Ornat et al., 2005). Παρ' όλα αυτά, η ανάπτυξή τους μπορεί να θεωρηθεί φυσιολογική, τόσο γιατί οι παραπάνω μελέτες δείχνουν τεράστιες ατομικές αποκλίσεις στους ρυθμούς ανάπτυξης, όσο και γιατί τα παιδιά αυτά, σήμερα πλέον μεγαλύτερης ηλικίας, δεν εμφάνισαν οποιοδήποτε πρόβλημα γλωσσικής ανάπτυξης. Δεν αποκλείεται παιδιά με ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης να ακολουθούν διαφορετική διαδρομή στην εμφάνιση και τη σύγκλιση των τριών παραμέτρων που

μελετήσαμε. Η παρατεταμένη είσοδος των δύο παιδιών στις πρώτες λέξεις ίσως παρείχε μια ευκαιρία να αναδειχθούν αναπτυξιακές αλλαγές που δεν θα ήταν τόσο ευκρινείς σε παιδιά με ταχύτερη ανάπτυξη, ειδικότερα όσον αφορά τις συγκλίσεις των παραμέτρων.

Μελετήσαμε τέλος τρεις βασικές παραμέτρους λεκτικότητας, αφήνοντας ανοιχτά τα εξής δύο ζητήματα: ποιες άλλες μπορεί να είναι κρίσιμες και ποιες είναι εφικτό να μελετηθούν. Πάντως, σε λίγο έστω μεταγενέστερες αναπτυξιακές φάσεις, ακόμη και οι παράμετροι που μελετήσαμε απαιτούν εξειδίκευση και γενικότερα αναπροσαρμογή. Για παράδειγμα, στο νόημα εισέρχεται η αναφορά, δεικτική αρχικά, συμβολική αργότερα και συντακτικά σχηματοποιημένη στη συνέχεια. Η δε ΣΝΦ με την περίπτωση καθίσταται ανεπαρκής παράμετρος για τους εξής τουλάχιστον λόγους: (α) το νόημα εξειδικεύεται, για παράδειγμα σε λέξεις για οντότητες (π.χ. *μαμά*) όπως και για σχέσεις οντοτήτων (π.χ. *πάει*). (β) τα παιδιά αρχίζουν να μιλούν για φαινόμενα όλο και πιο αφηρημένα ή λιγότερο απτά, κατ' εξοχήν δυνατότητα που παρέχει το γλωσσικό σύμβολο (βλ. π.χ. Nelson, 1996 γι' αυτές τις εξελίξεις) και (γ) η ομοιότητα της μορφής των εκφωνημάτων με το πρότυπο των ενηλίκων αυξάνεται, έτσι ώστε να απαιτούνται πιο ακριβείς μετρήσεις της από τα δύο τμήματα και τον τόνο που χρησιμοποιήσαμε εδώ (βλ. Vihman & McCune, 1994).

Τέλος, όσο και αν τα ευρήματά μας συνιστούν βάση για περαιτέρω έρευνα, αυτή θα πρέπει να είναι και διαγλωσσική. Ειδικά το ΦΠΣ που μελετήσαμε αφορά μόνο γλώσσες που μοιάζουν με την ελληνική – όπως η ισπανική που αναφέραμε νωρίτερα – και δεν είναι οικουμενικό. Στις γλώσσες της Κίνας, για παράδειγμα, οι λέξεις είναι συχνά μονοσύλλαβες και διαφοροποιούνται μέσω του μουσικού τόνου και όχι του δυναμικού, όπως στην ελληνική. Υπό αυτή την έννοια, το ΦΠΣ που μελετήσαμε είναι ένα πρώτο βήμα προς τη συμβατικότητα της ελληνικής. Η πρώιμη επίδραση της μητρικής γλώσσας έχει άλλωστε εντοπιστεί και κατά το βάβισμα (βλ. Boysson-Bardies, 1999 για σύνοψη).

Βιβλιογραφία

- Akhtar, N. & Tomasello, M. (2000). The social nature of words and word learning. In R. Golinkoff & K. Hirsh-Pasek (Eds), *Becoming a Word Learner: A Debate on Lexical Acquisition* (pp. 115-135). Oxford: Oxford University Press.
- Barrett, M. D. (1985). *Children's Single Word Speech*. New York: Wiley.
- Barrett, M. D. (1995). Early lexical development. In P. Fletcher & B. MacWhinney (Eds), *The Handbook of Child Language* (pp. 362-392). Oxford: Blackwell.
- Bates, E. (1979). *The Emergence of Symbols: Cognition and Communication in Infancy*. New York: Academic Press.
- Bates, E., Dale, P. S. & Thal, D. (1995). Individual differences and their implications for language development. In P. Fletcher & B. MacWhinney (Eds), *Handbook of Child Language* (pp. 96-151). Oxford: Blackwell.
- Bates, E., Bretherton, I. & Snyder, L. (1988). *From First Words to Grammar: Individual Differences and Dissociable Mechanisms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benedict, H. (1979). Early lexical development: comprehension and production. *Journal of Child Language*, 6(2), 183-200.
- Bloom, L. (1973). *One word at a time: The use of single-word utterances before syntax*. The Hague: Mouton.
- Bloom, L. (1993). *The transition from infancy to language: Acquiring the power of expression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloom, L. (2000). The intentionality model of word learning: how to learn a word, any word. In R. Golinkoff & Hirsh-Pasek (Eds), *Becoming a Word Learner: A Debate on Lexical Acquisition*. (pp. 19-50). Oxford: Oxford University Press.
- Bloom, P. (2000). *How children learn the meanings of words*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Boysson-Bardies, B. (1999). *How Language Comes to Children*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bruner, J. (1983). *Child's Talk: Learning to use language*. New York: Norton.
- Camaioni, L., Aureli, T., Bellagamba, F. & Fogel, A. (2003). A longitudinal examination of the transition to symbolic communication in the second year of life. *Infant and Child Development*, 12, 1-26.
- Caselli, M. C., Casadio, P. & Bates, E. (1999). A comparison of the transition from first words to grammar in Italian and English. *Journal of Child Language*, 26, 69-111.
- Caselli, M. C., Bates, E., Casadio, P., Fenson, J., Fenson, L. & Weir, J. (1995). A cross-linguistic study of early lexical development. *Cognitive Development*, 10, 159-200.
- D'Odorico, L. & Franco, F. (1991). Selective production of vocalization types in different communication contexts. *Journal of Child Language*, 18, 475-99.
- Dore, J., Franklin, M. B., Miller, R. T. & Ramer, A. L. H. (1976). Transitional phenomena in early language acquisition. *Journal of Child Language*, 3, 13-28.
- Dromi, E. (1987). *Early Lexical Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fenson, L., Dale, P., Reznick, J. S., Bates, E., Thal, D. & Pethick, S. (1994). Variability in early communicative development. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59.
- Gleitman, L. & Landau, B. (1994). *The Acquisition of the Lexicon*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Goldfield, B. A. & Reznick, J. S. (1990). Early lexical acquisition: rate, content and the vocabulary spurt. *Journal of Child Language*, 17, 171-83.
- Golinkoff, R. & Hirsh-Pasek, K. (Eds) (2000). *Becoming a Word Learner: A Debate on Lexical Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, D. G. & Waxman, S. R. (2004) (Eds). *Weaving a Lexicon*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Halliday, M. A. K. (1975). *Learning How to Mean: Explorations in the Development of Language*. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. (2004). *The Language of Early Childhood*. London: Continuum.
- Harding, C. G. & Golinkoff, R. M. (1979). The origins of intentional vocalizations in prelinguistic infants. *Child Development*, 50, 33-40.
- Hsu, H., Fogel, A. & Cooper, R. (2000). Infant vocal development during the first six months: Speech quality and melodic complexity. *Infant and Child Development*, 9, 1-16.

- Hollich, G., Gollinkof, R. & Hirsch-Pasek, K. (2000). Breaking the language barrier: An emergentist coalition model for the origins of word learning. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 63 (262).
- Ingram, D. (1989). *First Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson-Maldonado, D., Thal, D., Fenson, L., Marchman, V., Newton, Y. & Conboy, B. (2003). *MacArthur Inventarios del Desarrollo de Habilidades Comunicativas. User's Guide and Technical Manual*. Baltimore: P.H. Brookes.
- Jakobson, R. (1941/1968). *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*. The Hague: Mouton.
- Jusczyk, P. W. (1997). *The Discovery of Spoken Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kamhi, A. G. (1986). The elusive first word: The importance of the naming insight for the development of referential speech. *Journal of Child Language*, 13, 155-161.
- Karmiloff, K. & Karmiloff-Smith, A. (2001). *Pathways to Language: From Fetus to Adolescent*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Karousou, A. (2003). *Análisis de las vocalizaciones tempranas: Su patrón evolutivo y su función determinante en la emergencia de la palabra*. Διδακτορική Διατριβή. Μαδρίτη: Publicaciones Universidad Complutense de Madrid.
- Kent, R. D. & Bauer, H. R. (1985). Vocalizations of one-year-olds. *Journal of Child Language*, 12, 491-526.
- Koopmans-Van Beinum, F. J. & Van der Stelt, J. M. (1986). Early stages in the development of speech movements. In B. Lindblom & R. Zetterström (Eds), *Precursors of early Speech* (pp. 37-50). Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press).
- Kuczaj, S. A. & Barrett, M. D. (1986). *The Development of Word Meaning*. New York: Springer-Verlag.
- Lee, K. & Karmiloff-Smith, A. (2002). Macro- and micro-developmental research: assumptions, research strategies, constraints, and utilities. In N. Granott & J. Parziale (Eds), *Microdevelopment: Transition Processes in Development and Learning* (pp. 243-265). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindblom, B. & Zetterström, R. (Eds) (1986). *Precursors of Early Speech*. New York: Stockton Press.
- Locke, J. (1993). *The Child's Path to Spoken Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- López Ornat, S., Gallego, C., Gallo, P., Karousou, A., Mariscal, S., Martínez, M. (2005). *Inventarios de Desarrollo Comunicativo MacArthur: Manual Técnico & Cuadernillos*. Madrid: Ediciones TEA.
- MacWhinney, B. (1999) (Ed.). *Emergentist Perspectives on Language Acquisition*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Markman, E. M. (1987). How children constrain the possible meaning of words. In U. Neisser (Ed.), *Concepts and Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in categorization* (pp. 255-287). New York: Cambridge University Press.
- Menn, L. (1978). Phonological units in beginning speech. In A. Bell & J. B. Hooper (Eds), *Syllables and Segment*, (pp. 157-172). Amsterdam: North-Holland.
- Menuyk, P., Liebergott, J.W. & Shulz, M. C. (1995). *Early Language Development in Full-Term and Premature Infants*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- McCune, L. & Vihman, M. (2001). Early phonetic and lexical development: a productivity approach. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 44: 670-684.
- McShane, J. (1980). *Learning to talk*. New York: Cambridge University Press.
- Nathani, S. & Oller, D. K. (2001). Beyond ba-ba and gu-gu: Challenges and potential strategies in coding infant vocalizations. *Behavior Research, Methods, Instrumentation, and Computers*, 33(3): 321-330.
- Nazzi, T. & Bertoncini, J. (2003). Before and after the vocabulary spurt: two modes of word acquisition. *Developmental Science*, 6:2, 136-142.
- Nelson, K. E. (1973). Structure and strategies in learning to talk. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 38, 1-2 (149).
- Nelson, K. (1985). *Making Sense: The Acquisition of Shared Meaning*. New York: Academic Press.
- Nelson, K. (1996). *Language in Cognitive Develop-*

- ment: *The emergence of the mediated mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ninio, A. (1993a). On the fringes of the system: children's acquisition of syntactically isolated forms at the onset of speech. *First Language*, 13, 300-304.
- Ninio, A. (1993b). Is early speech situational? An examination of some current theories about the relation of early utterances to the context. In D. Messer & G. Turner (Eds), *Critical Influences on language acquisition and development* (pp. 23-29). London: Macmillan.
- Ninio, A. & Snow, E. C. (1996). *Pragmatic development*. Boulder, CO: Westview Press.
- Oldenburg-Torr, J. (1997). *From Child Tongue to Mother Tongue: A case study of language development in the first two and a half years*. University of Nottingham: Department of English Studies (Monographs in Systemic Linguistics 9).
- Oller, D. K. (2000). *The emergence of the speech capacity*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Oller, D. K. & Eilers, R. E. (1988). The role of audition in infant babbling. *Child Development*, 59: 441-449
- Oller, D. K., Eilers, R. E., Neal, A. R. & Schwartz, H. K. (1999). Precursors to speech in infancy: The prediction of speech and language disorders. *Journal of Communicative Disorders*, 32, 223-245.
- Painter, C. (1984). *Into the Mother Tongue: A case study in early language development*. London: Francis Pinter.
- Papaeliou, C. & Trevarthen, C. (2006). Prelinguistic pitch patterns expressing "communication" and "apprehension". *Journal of Child Language*, 33, 163-178.
- Piaget, J. (1962). *Play, Dreams and Imitation in Childhood*. New York: Norton.
- Pinker, S. (1994). *The Language Instinct: The New Science of Language and Mind*. Harmondsworth: Penguin.
- Regier, T., Corrigan, B., Cabassaan, R., Woodward, A., Gasser, M. & Smith, L. (2001). The emergence of words. In J. Moore & K. Stenning (Eds), *Proceedings of the 23rd Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, 815-820. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Rescorla, L., Roberts, J. & Dahlsgaard, K. (1997). Late talkers at 2: Outcomes at age 3. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 40, 556-66.
- Smith, M. D. & Locke, J. L. (Eds) (1988). *The emergent lexicon: the child's development of a linguistic vocabulary*. New York: Academic Press.
- Stoel-Gammon, C. & Cooper, J. A. (1984). Patterns of early lexical and phonological development. *Journal of Child Language*, 11, 247-271.
- Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Trevarthen, C. & Hubley, P. (1978). Secondary intersubjectivity: confidence, confiding and acts of meaning in the first year. In A. Lock (Ed.), *Action, Gesture and Symbol: the emergence of language* (pp. 183-230). London: Academic Press.
- Vihman, M. M. (1996). *Phonological development: The origins of language in the child*. Oxford: Blackwell.
- Vihman, M. M. & McCune, L. (1994). When is a word a word? *Journal of Child Language*, 21, 517-542.
- Vihman, M. M., Macken M. A., Miller, R., Simmons, H. & Miller, J. (1985). From babbling to speech: a re-assessment of the continuity issue. *Language*, 61, 397-445.
- Vihman, M. M. & Miller, R. (1988). Words and babble at the threshold of lexical acquisition. In Michael D. Smith and John L. Locke (Eds), *The Emergent Lexicon: The Child's Development of a Linguistic Vocabulary*. New York: Academic Press.
- Vygotski, L. S. (1962). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Werner, H. & Kaplan, B. (1963). *Symbol formation: An organismic developmental approach to language and the expression of thought*. New York: John Wiley.
- Wetherby, A., Warren, S. & Reichle, J. (Eds) (1998). *Transitions in Prelinguistic Communication*. Baltimore: Paul Brookes Publishing Co.
- Woodward, A. L. & Markman, E. M. (1998). Early word learning. In D. Kuhn & R. S. Siegler (Eds), *Handbook of Child Psychology, Vol. 2, Cognition, Perception and Language* (pp. 371-420). New York: John Wiley.

The emergence of protowords: empirical evidence on the gradual convergence of parameters of wordiness*

ALEXANDRA KAROUSOU¹

DEMETRA KATIS²

CHRISOULA STAMBOULIADOU³

ABSTRACT

Research on the emergence of “protowords” at the end of infancy stumbles upon methodological and theoretical problems. Since the early traces of words are sparse, unstable and, partly at least, of indeterminable meaning and idiosyncratic form, it is difficult to even record them, much more describe them with theoretical tools that are appropriate for adult words. If indeed development is a long-term, gradual and multidimensional process, as some theoretical approaches claim, a question is raised as to which properties constitute an utterance linguistic, how they converge and more generally how greater degrees of wordiness develop. The present study contributes to the discussion through a microgenetic analysis of two children’s utterances who were videotaped weekly between 8 and 24 months. A total of 14.357 utterances were coded in terms of three parameters: phonoprosodic shape, relevance to the situation of use and conventionality. Their developmental pattern turned out to be similar for both children, in spite of some interesting divergences. Utterances with or without the above properties of wordiness coexist, although the former dramatically increase with time. Phonoprosodic shape has already emerged at 8 months and relevance of use at 9 months, followed very soon by the convergence of these two parameters. Shortly after, conventionality appears, even though it lags behind in the end. We argue that the data support theories which claim a gradual and multidimensional transition from prelinguistic to linguistic utterances.

Key words: Language development, Lexical development, Protowords.

1. *Address:* Adjunct Lecturer, National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Early Childhood Education, Navarinou 13a, Athens, 10680. Tel.: (+30)2109421374, e-mail: alexkarousou@gmail.com
2. *Address:* National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of Early Childhood Education, Navarinou 13a, Athens, 10680. Tel.: (+30)210-3688404, e-mail: dimkati@ecd.uoa.gr
3. *Address:* Teacher, Benakeion Child Foundation, 321 Kifisias Ave., Kifisia, 145 61. Tel.: (+30)6937270577 / 2102464935, e-mail: chrisastab@yahoo.gr